

**EDEBİ ANLATILARDA KAFKAS-ÇERKES NÜFUS HAREKETİNİ
ANLAMA VE ADLANDIRMA**

**Understanding and Naming Caucasian-Circassian Population Mobility
in Literary Narratives**

(Makale Geliş Tarihi: 25.04.2020 / Kabul Tarihi: 14.08.2020)

Cahit ASLAN*

Öz

Tarihin en önemi nüfus hareketlerinden biri de 19. yüzyılın Kafkasya bölgesinden özellikle Anadolu olmak üzere dünyanın dört bir yanına giden Kafkas halklarının-Çerkeslerin gerçekleştirdiği nüfus hareketidir. Bu nüfus hareketi yaklaşık 300 yıl kadar süren Çarlık Rusya'sının Kafkasya'yı ele geçirme emellerinin 1864 yılında nihayete ermesiyle gerçekleşmiştir. O günlerde gerçekleşen olayların etkileri günümüze kadar sürmekte ve yapılan tartışmalardan da anlaşılıyor ki daha uzun süre daha sürecektir gibi gözükmektedir. Özellikle bu nüfus hareketinin niteliği ve onun tanımlanması üzerinde çok fazla sayıda tartışma devam etmektedir. Kimilerince olay kısaca “göç” olarak tanımlanırken bazıları “sürgün” bazıları da “soykırım” olarak tanımlanmaktadır. Bütün bu tartışmaların gerçeklik payı olmasına rağmen spekülasyon oldukları da söylenebilir. İşte bu makalenin sözlü tarih çözümlemesi vargısına göre 19. yüzyılda Kafkasya'dan dış dünyaya doğru yapılan nüfus hareketi zorunlu göç içerikli bir “sürgün”dür. Bu nüfus hareketine sadece “göç” demek olayı hafife almaktır, soykırım demek ise gerisi getirilemeyecek ideolojik bir girişimdir.

Anahtar kelimeler: Kafkas Göçleri, Sürgün, Soykırım, Çerkesler.

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Felsefe Grubu Eğitimi Ana Bilim Dalı, Assoc. Prof. Dr., Çukurova University, Faculty of Education, Philosophy Group Education Department, Adana. cahitaslan138@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-9793-4285.

Abstract

One of the most important population mobility in history is the mobility of Caucasian peoples-Circassians, who traveled all over the world, especially Anatolia, from the 19th century Caucasus region. This population mobility took place with the end of the ambitions of Tsarist Russia, which lasted about 300 years, to take over the Caucasus in 1864. The effects of the events that took place in those days continue until today and it is understood from the discussions that it seems that it will last longer. There is a lot of controversy, especially on the nature of this population mobility and its definition. For some, the event is briefly described as "immigration", while some are described as "exile" and others as "genocide." Although all these discussions have a share of reality, it can be said that they are speculative. According to the oral history analysis of this article, the population mobility that was carried out from the Caucasus to the outside world in the 19th century is a "exile" with forced migration. Just saying "migration" to this population mobility is to underestimate the event, while genocide is an ideological attempt that cannot be brought back.

Keywords: Caucasian Migrations, Exile, Genocide, Circassians

Giriş

Göç sosyolojisi, göçün sadece sosyolojik boyutlarına değil olgunun ulusal ve uluslararası toplumsal etkilerine de eğilmeyi amaç edinir. Genel olarak göç sosyolojisi göçe ilişkin kavram ve kuramlara başvurmakla beraber yerelden küresele göç hareketlerinin seyri üzerinde de durmaktadır.

Örneğin herhangi bir ülkenin bir yandan iç göç süreçlerini, kentleşme ve hemşerilik ilişkilerini incelemekte diğer yandan o ülkenin yurt dışına yönelik göçleri ile o ülkeye yurt dışından gelen göçleri de incelemektedir. Ayrıca küresel düzensiz göçler, göç politikaları, birlikte yaşama modelleri, diasporalar, geri dönüş göçleri, göçmen dayanışma ağları bu disiplinin konuları arasındadır. Göç, sosyolojik boyutunun yanı sıra hukuki, siyasi ve uluslararası ilişkiler boyutundan dolayı da adeta disiplinler arası bir çalışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Göç sosyolojisinin alanına ilişkin yukarıdaki açıklamalara en iyi uyan örnek, tarihte süreç ve sonuçları itibarıyla en ağır nüfus hareketlerinin yaşandığı yer Kafkasya ve Kafkas halklarının, özelde Çerkeslerin yaşadıklarıdır. Çerkeslerin anayurtları Kafkasya dönüş talepleri, tarihsel süreçte yaşananların gerçekte nasıl tarif edileceği ve tanımlanacağına ilişkin tartışmalar sorunun geçmişten günümüze taşınmasına ve tekrar tekrar tartışılmasına neden olmaktadır. Bugün hâlâ bu süreç yeni tartışmalara gebe. Bu makalenin hedefi de bu tartışmalara bir perspektif kazandırmaktır.

Bu makale Kafkas halklarının, özelde Çerkeslerin tarihi süreç içerisinde gerçekleştirdikleri nüfus hareketlerini anlama ve adlandırmayı amaç edinmiştir. Genel eğilimler göç, sürgün ve soykırım kavramaları etrafına ele allanmakla berabere gerçek anlamda fikir birliğine varılmış da değildir. Olgunun çok yönlü oluşundan dolayı yeni veriler ışığında ve mevcut olanaklar çerçevesinde tekrar tekrar tartışılmaya da mahkûmdur.

Makale tartışmalar ikincil veriler üzerinden ve hukuki arka plana göre yürütülmüştür. İlk elden üretilmiş olan veriler Elbruz Aksoy'un (2018) "Benim Adım 1864: Çerkes Hikâyeleri" başlıklı eserinde bulunmaktadır. Bu makale bu eseri tekrar okumakta, orada anlatılanların içerik analizini yapmaktadır. Makale bu analizlere dayanarak belli bir sonuca ulaşmaktadır.

Veri Kaynağı

Çarlık Rusya'sı yaklaşık 300 yıl süren Kafkas-Rus savaşı neticesinde 19. yüzyılının ortasında (1864) Kafkasya'yı tamamen ele geçirdi. Bu süreçte Kafkasya'nın otokton hakları (daha çok Çerkesler) yurtlarından edildiler. Böylece tarihte eşi benzeri görülmeeyen çok önemli bir nüfus hareketi gerçekleşti. Daha çok Kafkasya'dan Anadolu'ya gerçekleşen bu nüfus hareketliliği acılarıyla beraber kendi hikâyelerini de yarattılar. Yaşadıklarını daha çok zihinlerinde taşıdılar. Yazar Elbruz Aksoy bu hikâye ve anlatılardan hareketle "bir tür sözlü tarih çalışması yaparak" (Aksoy, 2018) "Benim Adım 1864: Çerkes Hikâyeleri" adlı eserini ortaya çıkarttı. İşte bu makalenin veri kaynağı Aksoy'un bu eserdeki kişiler ve anlatılarıdır. Eserin edebî anlatısının dışında yol olarak oradaki veriler içerik analizine tabi tutulup sosyolojik olarak yeniden yorumlanmıştır.

Kafkasya'da Ne Olmuştu?

Kafkasya, birbirini anlamayan onlarca dilin bir arada konuşulduğu ve çok çeşitli hakların bir arada yaşadığı kültürel olarak dünyanın en zengin bölgesidir. Fakat buradaki halklar 19. yüzyıla gelindiğinde yurdunu terk edip göç etme zorunluluğunu yaşadılar. Burada gerçekleşen göçler her zaman kendi içinde yer değiştirme şeklinde olsa da yurdunu terk etme olayı yoğun olarak 1850'li yıllara kadar gider. Özellikle daha önce gerçekleşen Kırım Göçlerinin etkisi oldukça fazla olmuştur (Saydam 1997; Erkan 1996). Diğer yandan bu sürece nasıl gelindiğinin de bilinmesi önem arz etmektedir. Özellikle Kafkas-Rus savaşları olarak tarihe geçen bu hazin olaylar, tarafları açısından çok farklı ele alınıp değerlendirilmektedir. Örneğin Rus tarih yazımı ile Avrupa-Türk tarih yazımı olayı farklı şekilde ele almaktadır. Her şeye rağmen Kafkasya'da huzursuzluk ve yer değiştirme hareketlerinin Rusların Kafkaslara girmesiyle başladığı birçok bilim adamı tarafından kabul edilmektedir (Karpas, 2004a: s. 12; Kuşhabiyev, 2004: s. 16; McCarthy, 1998: s. 19).

1481 yılında Altınordu Devleti, Timur'un saldırıları ile yıkılınca Kafkas halkları açısından da tarihî dönüm noktası başladı. Altınordu Devletinin yıkılmasıyla

Ruslar, Altınordu Devleti'nin boyunduruğundan kurtuldu ve güçsüz hanlıklar ortaya çıktı (McCarthy, 1998: s. 13). Bunlardan Kazan 1552'de, Astrahan ise 1556 yılında Çar VI. Ivan döneminde Ruslar tarafından işgal edildi. Bu savaşların başlangıç tarihi işte bu Astrahan'ın işgal edildiği 1556 yılına rastlar. Bu işgalden sonra artık Rusların önlerinde Kafkasya vardı. 1567'de Çar VI. Ivan, Kabardey topraklarına saldırmasıyla tarihe Kafkas-Rus savaşları olarak geçecek olan savaşların da ilk aşamasına girilmiş oldu.

1763 yılından itibaren Ruslar, bugünkü Mezdok bölgesinde kaleler inşa etmeye başladılar. Kabardey Prensleri, 2. Katerina'dan bu uygulamaların durdurulmasını istedilerse de karşılık bulamadı, 1764'e girildiğinde artık geri dönülmez bir sürecin içine girildi.

Rus ordusu, Osmanlı ordusunu Kozluca'da mağlup edince 17-21 Temmuz 1774'te 'Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı (Danişmend 1972: 58). 1787 yılı itibarıyla Rus yayılmacılığı kendini gösterdi, Kırım Türkleri yerlerinden edilmeye başladı (Bice, 1991: s. 43-45). 1785-1788 yılları arasında deniz kıyılarına iskele ve limanlara yakın olan yerlerdeki halk, yapılan tazyiklere dayanamayarak mal ve mülklerini yok pahasına satıp Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kaldılar. Böylece 1800 yılına kadar yaklaşık olarak nüfusun %33'ü yani 500 bin kişi göç etmek zorunda kaldı (Saydam, 1997: s. 65).

Rusların savaşları kazanması ilke birlikte Kırım'ın büyük çoğunluğu Tatarlardan arındırıldı. 1853-1856 Kırım Savaşını takip eden on yıl içinde büyük göç dalgası gerçekleşti. Büyük çoğunluğu 1850'den önce olmak koşuluyla Karpat'a göre, 1783-1922 yılları arasında 1.800.000 civarın Kırım Tatarı, Osmanlı topraklarına göç etti (Karpat, 2010: s. 163).

16 Şubat 1801'e gelindiğinde Rusya, Gürcistan'ı ve Abhazya'yı ilhak ettiğini açıkladı. Bir de üzerine 1807'de ortaya çıkan bir veba salgını Kafkas halklarını oldukça olumsuz etkilemiş ve ordularını zayıflatmıştı (Kafdağı Dergisi, 1988: s. 8; Berzeg, 1996: s. 35). Bunu fırsat bilen Ruslar, Glazenap komutasında Çerkeslerle büyük savaşlar yaptı. Çerkesler büyük zayıflatlar verdiler. 1822'de de Kabardey ve Oset topraklarını işgal ettiler ve kuzeyden Daryal geçidi gibi kilit bir yeri ele geçirdiler. Bu tarihten sonra Rusların Kafkasya'da hâkimiyeti daha da artmaya başladı. 1828-29 savaşında Osmanlı barış imzalamak zorunda kaldı. Tarihe "1929 Edirne Anlaşması" olarak geçen bu barış görüşmeleri neticesinde Balkanlardaki bazı bölgelerin yanı sıra Anapa, Poti, Ahıska ve Ahılkelek kaleleri Ruslara verildi ve böylece Rusya'nın Gürcistan'daki hâkimiyeti de tanınmış oldu (Danişmend, 1972: s. 115). Bu olaylarla Rusların yayılmacı politikasının Kuzey Kafkasya'da gelişmesi için Çarlığın önü açılmış oldu (Peneşu, 1993; Papşu, 2004).

Temmuz 1856'da General-Prens Baryatinski'yi Kafkasya Genel Valiliğine getirdi. O da göreve gelir gelmez Yermolov'un uyguladığı harp stratejisini daha da

ilerleterek, Kafkasya'yı tümünden kuşatıp bu kuşatma çemberini yavaş yavaş daraltarak uyguladı (Habiçoğlu, 1993: s. 50). Birkaç yıl sonra bu stratejisi ürün verdi ve Şey Şamil'in birliklerini dağıttı ve 6 Eylül 1859'da Şeyh Şamili de esir aldı. Şamil'in esir düşmesi tüm Kuzey Kafkasya'da büyük yankı uyandırdı. Kafkasya'daki askerî faaliyetlerin arttığı ölçüde göç dalgası da artmaya başladı (Tuganov, 2004: s. 45).

Ruslar daha sonraki yılları hesaba katıp diplomatik-politik kurnazlık göstererek 1859'da Rusya, Osmanlı Devleti'ne bazı Müslüman grupların Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göçmelerine müsaade istedi (Karpas, 2004a: s. 13; Berkok, 1958: s. 526). Daha Kuzeydoğu Kafkasya'daki savaş sona ermeden Rusların Kuban nehrinin güneyindeki ovada ve dağlara kadar uzanan toprak şeridinde oturan kabileleri sıkıştırmaları ve onları bu nehrin sağ tarafındaki ovaya göç etmeye zorlamaları ya da başka bir ülkeye göç etmek zorunda bırakmaları ile 1858 yılında göç kitleleri hâlinde gerçekleşti. Bu tarihten sonra, 1858-1859 arasında geçen bir yıl içerisinde Batı Kafkasya'dan 150 bin kişi yerlerinden edilmiş fakat bu gelenlerin 50 bini ölmüştü (Habiçoğlu, 1993: s. 74, 75).

Kitleler hâlinde yapılan bu göçler kötü koşullarda gerçekleşti. Karadeniz'deki Taman, Tuapse, Anapa, Tsemaz, Soçi, Adler, Sohum, Poti, Batum gibi limanlardan Rus, Osmanlı ve İngiliz gemilerine balık gibi istif edilerek, Osmanlı topraklarına yani Trabzon, Ordu, Samsun, Sinop, Kefken, Varna, Burgaz, Köstence, İstanbul ve Ege kıyılarına dökülen insanların büyük bir kısmı hayatını yitirdi. Bu zayıf o boyutlara ulaştı ki, örneğin Trabzon'daki Rus Konsolosu, Mayıs 1864'te *30 bin kişinin açlık ve hastalıktan kırıldığı*... yine Göç komisyonunun raporuna göre, *1858-1865 yıllarında 493.124 insanın gittiği Trabzon'da bir tek adamın 30-50 cariye birden aldığı*... bilgisini geçti (Kumikov, 1992: s. 31). Öyle ki hem Kafkasya hem de Osmanlı kıyılarında ölen insanların gömüldüğü çok sayıda toplu mezarın olduğundan bahsedilir. Örneğin o döneme tanıklık eden ve sürgün kararını yürüten Trabzon'daki Rus Konsolosu General Katraçef yetkililerine şu bilgiyi geçti: *Türkiye'ye gitmek üzere Batum'a 70.000 Çerkes geldi. Bunlardan vasati olarak günde 7 kişi ölüyor. Trabzon'a çıkarılan 24.700 kişiden şimdiye kadar 19.000 kişi ölmüştür. Şimdi orada bulunan 63.900 kişiden her gün 180-250 kişi ölmektedir. Samsun civarındaki 110.000 kişi arasında her gün vasati 200 kişi can veriyor. Trabzon, Varna ve İstanbul'a götürülen 4650 kişiden de günde 40-60 kişinin öldüğünü haber aldım* (PRSCET, Belge No: 15). Yine, C. Havadis'in 21 Ra 1276 tarihli sayısındaki haberde *'Kerç'ten gelmekte olan bir ticaret gemisi Ereğli açıklarında batmış ve gemideki 450 muhacirden 100'ü boğularak ölmüştür'* diye yazdı (Habiçoğlu, 1993: s. 78).

Osmanlı Hükûmeti, artık bu göç baskısını düzenlemek için bir komisyon ihtiyacı hissetmeye başladı. Göç ve göçmen işleri 16 Ocak 1860'a kadar İstanbul Şehremaneti (İstanbul Belediyesi) tarafından yürütülüyordu. Fakat gelen nüfus o kadar fazla idi ki belediye bu işin üstesinden tek başına gelmekte zorlandı. Bunun üzerine 1860'ta 'Muhacirin Komisyonu' kuruldu (Saydam, 1995: s. 106; Habiçoğlu, 1993:

s. 107). Başına da Çerkes asıllı Trabzon Valisi Hafız Paşa getirildi (Saydam, 1995: s. 106). Daha sonra gelişen nüfus hareketlerine bağlı bir biçimde şekil değiştirerek cumhuriyet devrine kadar geldi.

Rusların ana hedefi Karadeniz sahili ve verimli batı ve kuzeybatı topraklarına sahip olmak ve o topraklara Rusları ya da kendi yandaş halkları getirip yerleştirmekti. Ruslar öyle istiyor diye Çerkesler kendi iradeleriyle o topraklardan ayrılmadı. Savaş bitiminde mağlubiyete razı olup topraklarında kalmayı ısrarla istedikleri halde bu istekleri kabul edilmemiştir. Köyleri ve tarım alanları tahrip edilmiş olarak cebren tarihi topraklarından koparılıp uzaklaştırılmışlardır. Üstelik bir başka ülkeye Osmanlı topraklarına gönderildiler ve yerlerine de Ruslar ve Kossak olarak da bilinen Rus Kazakları yerleştirildiler. Bu yaşanan olaylara bakarak, Çerkeslerin bu acı olayı gerçek anlamda bir 'sürgün' olayı olarak tarif edilmektedir (McCarthy, 1998: s. 13). Bunun açık delili 1864 öncesinde bir milyondan çok olan Adıgelerden ancak dağınık 50 köyünde 25 bin kadar insanın kalmış olmasıdır (Kalmık, 1980: s. 68). Yine 1857 yılındaki verilere göre sayılabilen Abhaz nüfus 144.546 kişi tespit edilmiş iken, 1866 yılında yapılan çalışmalarda ise 79.190 Abhaza tespit edilebilmiştir; fakat bu rakam 1878'den sonra yapılan çalışmalarda 43.302 kişiye düştüğü anlaşılabacaktır (Argun, 1990: s. 15-17).

1860 Ekim ayında, Vladikavkaz şehrinde toplanan Kafkasya Başkumandanlığı, önerilen bütün barışçıl yöntemleri reddederek Başkumandan Prens A.İ. Baryartinskiy'in önerilerini dikkate aldı ve Kuban ötesindeki asi Dağlılara karşı yeni askeri hareket planı hazırladı. Buna göre sayıca ve silahça üstünlüğü kullanarak bütün kuvvetlerle taarruz yapılacak ve Dağlılar dağlardan ova ve düz yerlere sıkıştırılacak, yani topraklarından çekilmeye mecbur edilecekti. Onların yerlerine ise Kazak ve Rus nüfus için yerleşim birimleri kurulacaktı (Kasumov ve Kasumov, 1995: s. 236). Bu amaç için ilk önce 1860-1861 arası 10.343 Kabarvey, Osmanlı topraklarına göçe zorlandı (Kasumov ve Kasumov, 1995: s. 255).

Rusların bu tazyiki karşısında 1861 yılında Çerkasya'da mücadele şiddeti arttı. Nüfus ve gücü azalmış Çerkes grupları bağımsız arayışlar içine düştüler. Aynı yıl içerisinde, 11 Eylül 1861'de II. Aleksandr Kuzey Kafkasya'ya gelmişti. Bunu duyan Çerkesler bir heyetle 18 Eylül 1861'de Çar'a yazılı bir dilekçe sundu ve Çar'a, Rus yönetimine sadık kalacaklarına yeminle söz vererek Çar'dan, kendilerini doğdukları yerlerden sürgün etmemelerini istediler. Çar'ın yanıtı oldukça sert ve acımasız oldu: *'Size düşünmeniz için sadece bir ay süre tanıyorum. Bir ay sonra Kuban boyunda size gösterilen yerlere taşınmayı kabul edip etmediğinizi Kont Yevdokimov'a bildireceksiniz veya Osmanlı ülkesine göç edeceksiniz'* dedi (Abrec, Ağustos 1990-Ocak 1991: 26).

1862-1864 Çerkasya'nın can çekiştiği yıllar oldu. Daha fazla direnmek faydasızdı ve Çerkeslerin önlerinde iki seçenek buluyordu: Kuban'ın sol kıyısına yerleşmek ya da Osmanlı'ya gitmek. Çerkesler ikincisini seçtiler (Tuganov, 2004: s. 49).

Böylece Osmanlı ile Rusya arasında göç resmî bir çerçeve aldı. Çar hükûmeti, 1962 tarihinde de Kafkasya'dan göç etme kararı çıkardı (Kasumov ve Kasumov, 1995: s. 258). Diğer yandan zaten Osmanlı misyonerler tarafından göç teşvik ediliyordu (Pokshishevskiy, 1984: s. 516; Shaw and Shaw, 1983: s. 152). Özellikle gücü zayıflayan Osmanlı devleti, Kafkasyalıları ile bu gücünü takviye etmek istiyordu (Çelik, 1992: s. 19).

Kısa bir süre içerisinde Kafkas sıra dağlarını aşan on binlerce dağlı, bütün mallarını ve mülklerini bırakarak Anapa, Novorossiysk, Tuapse, Soçi ve diğer limanlara birikti. Karadeniz'in Kafkasya kıyısına yüzlerce gemi doldu. Rus ve Osmanlı gemileri aralıksız olarak göçmen taşıdılar. Fakat gemiler yetmedi. Kıyıda aylarca bekleyen gruplar vardı ve hâlleri çok perişandı. Yiyecekleri olmadığı gibi sokaklarda barınıyorlardı (Kasumov ve Kasumov, 1995: s. 251). Sahilin gemilere binmek için biraz uygun olan bütün noktalarına binlerce aileden oluşan büyük halk kalabalıkları yığıldı. Kıyıya gelen her göçmen grubunu sıkı bir incelemeden sonra üç gruba ayırdılar. Hâli vakti olanlar kendi hesabına gönderiliyordu. Diğerlerine kendi paralarına ilave olarak para veriliyordu. Yoksullar ise hazine hesabına taşınıyordu. Bir ailenin durumunu belirlemek için ise genellikle yanlarında bulunan mal varlığına bakılıyordu (Papşu, 2004: s. 65). Sahilde bindikleri gemilerin bir kısmı o kadar çok kişi aldı ki, battı; örneğin 2 bin yolcu ile yola çıkan Spinks gemisi batınca 200 kişi kurtulabildi (Karpas, 2004a: s. 13).

Samsun ve Trabzon ana çıkış limanlarıydı, bu limanlara gelenler hastalığa tutuldu; yine İngiliz Raporlarına göre her limanda 250-300 kişi her gün ölüyordu (Tutum, 1990: 83; Karpas, 2004a: s. 13). Açlık, soğuk ve salgınlardan binlerce insan ölüyor ve adeta bir can pazarı yaşanıyor. Yine o dönem olaylara bizzat katılanların anlattıklarına bakılırsa göçmenlerin on binlercesi yolda açlıktan, soğuktan ve hastalıktan ölmüşlerdi. Trabzon'daki Rusya elçi yardımcısı Moşnin, 28 Aralık 1863'te Kafkasya Hattı Karargâhı Komutanı Kartsev'e günde 40-60 kişinin öldüğünü, sadece Samsun'da 60 bin Çerkes'in gömüldüğünü yazmaktadır (Kasumov ve Kasumov, 1995: s. 31).

Trabzon'daki Rusya Konsolosu Moşni ise şöyle yazdı: *Sürgünden beri 1864'ün 10 Haziran tarihine kadar Trabzon ve Havalisinden 247 göçmen geçmiştir. Yaklaşık üç sene içinde ölü sayısı 19 bin olmuştur. Bölgede 63.190 göçmen kalmıştır. Tifo ve çiçek yüzünden çocuk ölümü fazladır* (Kasumov ve Kasumov, 1995: s. 269). Samsun ve Sinop gibi diğer limanlarda karaya çıkmış olanlar da yüksek oranda ölüm yazgısını paylaştılar. Göçün en yoğun olduğu zamanlarda Samsun'da günde 50 sı-

ğınmacı ölmekte idi (McCarthy, 1998: s. 39). Osmanlı belgelerine göre ise, bu ölümlerin büyük çoğunluğu 0-30 yaş arasındaki çocuk ve gençlerden oluşmakta idi (Saydam, 1997: s. 181). Bir başka kaynağın tahminine göre yarım milyon kişinin beşte biri aşırı yüklenme ve tifüs sonucu teknelerde ölmüştü (Pinson, 1972: s. 82). O yüzden bu teknelere o dönemde ‘*yüzen mezarlar*’ adı verilmişti.

Rusya içinde onlara düşman olanların sayısında bir azalma olacağı endişesiyle İngiltere ve Fransa göçü durdurmak istedi, fakat etkili olamadı. 1864 Nisan’ında Çerkeslerin toplu göçü ile ilgili olarak Osmanlı ve Rusya arasında yapılan görüşme neticesinde Osmanlı, İmparatorluk topraklarında Müslüman nüfusun Hristiyan nüfusa oranla artırma kaygısıyla bu Müslüman-Çerkes göçünü benimsedi. Fakat Osmanlı makamlarının Çerkes göçmenleri topraklarının en zayıf ve kritik bölgelerine yerleştirerek gelecek savaşlarda Osmanlı İmparatorluğunun nöbet erleri gibi kullanacağı (Kasumov ve Kasumov, 1995: s. 269) endişesiyle Ruslar, Osmanlı makamlarının göçmenleri Kafkasya sınırından uzak olmak şartıyla imparatorluğun her yerine iskân edebilecekleri belirtti. Osmanlı Hükümeti ise, Çerkeslerin yerleştirilmesiyle Rumeli ve Anadolu’da Müslüman nüfusu arttıracığını ve ordu için nitelikli savaş gücü sağlayacağını düşünüyordu (Karpat, 1980: s. 19-24) ki, daha sonraları Balkanlardaki Çerkesler tekrar yerlerinde edildiler.

1864 yılı Mayıs ayının 20’sine gelindiğinde Çarlığın 4 ayrı ordusu Ubıh bölgesinin Soçi yakınlarındaki kıyıdan 50-60 km içeride, Mzımta nehrinin sağ kıyısında bulunan Kbaada Vadisi’nde buluştular. Bir gün sonra 21 Mayıs 1864’te bu dört ordu birleşerek Kafkasya’yı boşaltmanın şenliğini yaptılar, savaşın sonunun ilan edip Çarlık döneminin zaferi olarak andılar. Fakat aynı tarih bugün Çerkeslerin sürgünün yıl dönümü olarak andıkları tarihtir (Kuşhabiyev, 2004: s. 16; Papşu, 2004: s. 11, 92).

1556’larda başlayan ve yaklaşık 300 yıl süren Rus Çarlığı ile Kafkas halkları arasındaki savaşlarda da Ruslar, çok arzuladıkları Hazar Denizi, Karadeniz sahili ve Kafkasya’yı ele geçirebilmek adına 1.500.000 asker kaybına uğradılar. Nihayet 1864’te de emellerine ulaştılar.

Göç, Sürgün ve Soykırım

İşte bu tarihsel süreç içinde Kafkas halklarının daha özelde Çerkeslerin nüfus hareketlerinin nasıl kavramlaştırılacağı konusunda çok çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmalar çoğunlukla ‘göç-sürgün-soykırım’ kavramları üzerinde yürümektedir (Aslan, 2019: s. 58). İşin aslını öğrenmek için Aksoy’un eserindeki veriler bize yol gösterici olabilecektir. En azından olayı yaşayan Kafkas halklarının-Çerkeslerin zihninde durumun nasıl tahayyül ettiğinin resmini çizebileceğiz:

Göç, sürgün, soykırım kavramlarının bazen belirsiz bir şekilde zaman zaman travmatik olayların içinde birbirinin yerine geçecek şekilde ele alındığı Aksoy’un eserinde anlatılır kısaca şu anekdotlar şeklinde dile getirilmektedir:

“Fişek yağmuruna ilk tutulduğumda 17 yaşındaydım” ... “Her kadın kendi çocuğundan başka mutlaka iki, üç çocuğu da emzirmek durumundaydı” (s. 45) ... “Bizim köyde Cuma haftada bir, cenaze namazı gün aşırı kılınırdı” (s. 46) ... “Tuapse limanından köye giden 30 kişilik bir atlı grubu içinde babam ve iki abimle yol alıyorduk” (s. 47) ... “Yol boyunca yıkılmış köyler görmüştüm, Şapsığ dağlarından dumanlar yükseliyordu” (s. 48) ... “Çocukları onlara sağ bırakmamak için onlarla nehirlerle, uçurumlara atlayan kadınların çığlıkları hala yankılanıyordu kulaklarımda” (s. 49) ... “Bilinmez ama biz teslim olmamak üzere yemin etmiştik bir kez” (s. 51) ... “Nasıl bir vahşet yaşanmıştı da anneler çocuklarıyla atlamıştı uçurumdan” (s. 52) ... “Tüm Kafkasya düşmüş kalmıştık Kbaada’nın bağrında tek başımıza” (s. 53) ... “Ateşin başında bana uzattığın isli peynirin kokusu hala o geceki gibi burnumda. Belli yetmeyecekti o kadar aç dama, kimimiz keser gibi yaptık karanlıkta, kimimiz hemen uzattık sağımıza, bir kalıp isli peynir yetmişti o gece iki yüz adama, şimdi bu gidiş yakıştı mı sana?” (s. 51). “Son Kbaada gecesinde ateş başında kalmıştık baş başa” (s. 53)... “Senelerce tüccar kılığında adım adım Çerkesya’yı arşınlayan Ruslar çıkarttıkları haritalar ile başladıkları işi” (s. 51).

Gerçekte de tarihsel olarak 18 Mart 1864’te Godlik nehrinde Çerkesler son direnişlerini yaptılar fakat yenildiler. Ardından Rus birlikleri Kafkasya’da harekâtı bitirdikten sonra Kbaada vadisinde toplandı ve bir törenle savaşın bittiği ilan etti. “Son direniş Godlik nehrinde 18 Mart 1864’te oldu. Burada Çerkeslerin farklı bir dili olan, özgün topluluğu Ubıhların ve Abhaz Ahçıpsılar yaşıyordu ve tamamı vatanlarından gönderildiler (Papşu, 2013) ve hatta bu sürecin sonunda Ubıhça denilen dil yok oldu (Durhan, 2014).

Gerçekte Kafkas halklarının yaşadıklarını sadece göç olarak mı tanımlanmalı, yoksa bir sürgün ve hatta bir soykırım olarak mı tanımlanmalı? Aslında Aksoy’un eserinde konuya ilişkin anlatılar oldukça dramatik olarak ifade edilmiştir. Diğer yandan makalenin üzerinde durduğu göç-sürgün-soykırım kavramları net olarak söylenmemektedir. Göç, sürgün ve soykırım kavramları birbirlerinden tamamen ayrı kavramlar olmasına rağmen girift bir şekilde işlenmektedir. Bu makalenin araştırma sürecine düşen görev karışık olan ve bir de edebî anlatı ile süslenerek üzeri örtülmüş bulunan kavramları arkeolog titizliği ile gün yüzüne çıkarmaktır.

Gerçekte Kafkas halklarının, özelde Çerkeslerin yaşadıklarının, başlarına neler geldiğinin tanımlanmasında alana ilişkin araştırmacı ve yazarlar arasında fikir birliğinin olmaması sorunu daha da karmaşıklaştırmakta ve dolayısıyla bu makaleye de önemli sorumluluklar yüklemektedir.

65.657 sözcükten oluşan Aksoy’un eserinde göç-sürgün-soykırım kavramları 78 kez geçmektedir. Bu kavramların kullanım sıklığının yaklaşık % 45’ni (n=35) “göç” olgusu oluşturmaktadır. Genel olarak alanyazıda “göç”ün (exodus) siyasal, toplumsal ya da ekonomik nedenlerle bireylerin ya da toplulukların bulundukları,

oturdıkları yerleşim yerini bırakarak başka bir yerleşim yerine ya da başka bir ülkeye kendi rızasıyla gitme eylem” olduğu kabul edilir (Oxford Dictionary of English 1998). Kafkas haklarına ilişkin alinyazında çoğunlukla Kafkas hakların yaşadığı durumu göç olarak görme eğilimi söz konusudur (Aydemir, 1998; Saydam, 1997; Colarusso, 1991).

Yine aynı eserde “sürgün” tabiri bağıl olarak % 40 (n=31) geçmektedir. Yine alinyazında “**sürgün** (exile) ceza amaçlı olarak birinin veya bir topluluğun sürekli yaşadığı yerden başka bir yere geçici veya sürekli olarak gönderilmesi” olarak tanımlanır (Oxford Dictionary of English, 1998). Fakat sürgün olarak da tanımlayanlar da var (Berzeg, 1996; McCarthy, 1998; Erkan, 2005). Çerkes diasporik kimliğinin inşasında sürgün anlatısının travmatik yönünün kurucu rolü olduğu da dile getirilmektedir (Aksoy, Z., 2018)

Keza TDK ve Oxford İngilizce sözlüklerinde, “**soykırım** (genocide) siyasal, ulusal, ırksal ya da dinsel bir nedenle, azınlık durumundaki bir insan topluluğunu soyca yok etmeyi amaçlayan toplu öldürme eylem” olarak tarif edilir. Yine Aksoy’un eserinde ilgili kavramlar arası orana göre % 15 (n=12) soykırım ifadesi yer almaktadır. Çerkeslerin durumunu soykırım olarak tanımlayan yazarlar da bulunmaktadır (Kasimov, 1995; Aslan, 2006). Bunların gerekçeleri ise şu şekildedir:

Kafkas-Rus savaşları 21 Mayıs 1864’te tamamlandı. Çarlık tarafından kendilerine verilen bir ay sürede hayatta kalan Çerkesler yerlerinden, yurtlarından zorla göçürüldüler. Bu zorunlu göç, yani sürgün Çerkesler için zorlu bir sürecin başlaması anlamına geliyordu. Bir aylık bir süre içinde 2 milyona yakın bir nüfus Karadeniz’in Novorossiysk, Tuapse, Soçi ve Suhum sahillerine yığılmıştı. Bundan sonra zorunlu göçün sonuçları farklı değerlendirilmesi gerekmektedir. Örneğin bu durumu savaşın koşullarına birebir tanıklık eden Adolf Berje şöyle tarif etmişti:

“Novorossiysk koyunda Dağlıların bende bıraktığı izlenimi hiçbir zaman unutmayacağım. Burada, kıyıda yaklaşık 17 bin kişi toplanmıştı. Yılın bu geç, havanın bozuk ve soğuk zamanında yaşamlarını sürdürecek temel ihtiyaç maddelerinden bile mahrum olmaları, yayılan tifo ve çiçek salgını durumlarını iyice umutsuz kılıyordu. Gerçekten şu manzarayla kimin yüreği parçalanmaz ki; açık havada, ıslak toprakta iki yavrusuyla paçavralar içinde yatan genç bir Çerkes kadını... Yavrularından biri ölüm öncesi titremelerle yaşamla mücadele ediyor, diğeri de artık son nefesini vermiş annesinin katılaşmış göğsünde açlığını gidermeye çalışıyor. Böyle sahneler sık rastlanıyordu. Bütün bunlar dini fanatizmin ve Dağlıların, Osmanlı ajanlarının parlak renklerle tasvir ettikleri, onları Türkiye’de bekleyen geleceğe sarılmaz inançlarının kaçınılmaz sonuçlarıydı” (Papşu, 2004; Berje, 2010).

Buralarda yaşanan olaylara bakarak olgunun sürgünü adeta bir soykırıma dönüştürdüğü şeklinde bir yoruma gidilmektedir.

Sosyolojik olarak göç hareketliliğinin sonuçları önemli olması hasebiyle (Sinha ve Ataullah, 1987: s. 5) Kafkas nüfus hareketliliğini soykırım olarak tanımlama eğilim olmasına rağmen gerçekte Kafkas nüfus hareketlerini soykırım kavramı altında ele alınmak oldukça zordur. Duygusal, hamasi olarak ve hatta romantik anlatılarda Kafkas halklarının yaşadıklarını soykırım edasıyla ele almak mümkünse de gerçekte olayın hukuksal ve uluslararası boyutu unutulmaktadır. Örneğin bir ırkı yok etme, ırkı öldürme anlamına gelen soykırım insanlık tarihi boyunca görülmüş bir vaka olmasına rağmen kınamanın ötesine geçip bir suç unsuru kabul edilmesi 20. yüzyılın ikinci yarısında Nazilerin gerçekleştirdiği soykırım uygulaması sonrasında olmuştur. Tarih içinde savaş suçunu tanımlayan fermanlar olmuştur da (örneğin 1351 Fransa da 1385, 1468 ve 1471 yıllarında İngiltere’de fermanlar yayınlandı) soykırımı önlemeye yönelik ilk ciddi adım 1648 Westfalya Anlaşmasıyla gerçekleşmiştir. Yine aynı şekilde 1929 imzalanan Edirne Anlaşması’nda Sırbistan ve Romanya’daki Hristiyanların korunmasına yönelik maddelerin varlığı; keza 1915 Ermeni tehcirinde olaya neden olan Osmanlı devleti memurlarının yargılanmaları için Rusya, İngiltere ve Fransa 24.05.1915 tarihinde ortak bildiri yayınladılar. Pozitif hukuk açısından en önemli girişim ise 1937 yılında Milletler Arası Cemiyetin imzaladığı soykırım eylemlerinin yargılanması için uluslararası ceza mahkemesinin kurulması anlaşmasıdır. Soykırımı önlenmesine ilişkin bugün geçerli olan sözleşme “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi” adında 09 Aralık 1948’te imzalanmıştır. Fakat bu anlaşma 12 Ocak 1951’de yürürlüğe girdi. İşte bu soykırım sözleşmesinin ikinci maddesine göre soykırım, ulusal, etnik ırksal ya da dinsel bir grubun tümüyle yok edilmek amacıyla yapılan eylemleri içermektedir. Yine üçüncü maddesine göre soykırım eylemi, onun için yapılan gizli anlaşma yapmak, doğrudan veya dolaylı kışkırtmak bir fiili girişim veya katılım cezalandırmaya gerektirmektedir. Ancak soykırım suçunun yargılanması ile ilgili sözleşme hükümlerinin 2. Dünya Savaşı’ndan sonra işlenen suçlara yönelik olarak tanımlanmaktadır. Oysa Kafkas haklarını yaşadığı olaylar 19. yüzyılın ikinci yarısında, Çarlık Rusya’sında gerçekleşmiştir. İşte bütün sıkıntı da burada ortaya çıkmaktadır. Üstelik olayın şu boyutu da bulunmaktadır:

“Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi’nin 6. maddesi açısından soykırım iddiasının muhatabı olan devletlerin yetkili mahkemesi bakmalı, o olmuyorsa oluşturulacak uluslararası ceza mahkemesi süreci yürütecektir” (Kekevi, 2018). Olumsuzluk da burada ortaya çıkmaktadır. Birincisi böyle bir mahkemenin oluşumunu üstlenecek Çerkeslerin bağımsız bir devletleri yoktur. Muhatap olabilecek devlet olan Rusya Federasyonu’nun buna yanaşmayacağı aşikârdır. Diasporadaki Çerkes örgütleri ne kadar bu konuyu dile getirse de Rusya her zaman kulağını tıkamıştır.

Diğer bir olanak da aynı gerekçeden olayı olanaksız gözükmemektedir. Çünkü Rusya’nın ancak Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin kararı ile uluslararası bir ceza mahkemesinin oluşmasını her an veto etme yetkisi bulunmaktadır.

Kısaca Aksoy eserinde doğrudan bu kavramların birinin tarafını tutmamakla beraber olgunun ağırlıklı olarak sürgün ve göç yönünden ele aldığı görülmektedir. Sözlü tarih çalışması anlayışına göre konu ele alınırsa Çerkesler yaşadıkları durum hakkında kendi görüşlerinin göç ve sürgün olarak tarif ettiklerini de söylemek gerekmektedir.

Sonuç

Kafkas-Çerkes hakları 300 yıl kadar direnmelerine rağmen Kafkas-Rus savaşlarında yenildiler. Bu savaşlarının faturasını Kafkas halklarının anayurtlarını kaybetmek şeklinde oldu.

Kafkas-Çerkes haklarının tarihi süreç içerisinde yaşadıklarını adlandırma netleşmediği için sürekli spekülasyonlara neden olmaktadır. Genellikle tartışmalar ‘göç-sürgün-soykırım’ kavramları etrafında gerçekleşmektedir. Kavramlardan biriyle yola çıktığımızda ise bu bizi derhal ideolojik bir saflaşma içine sokmaktadır. Aksoy eserinde doğrudan bu kavramların birinin tarafını tutmamakla beraber olgunun ağırlıklı olarak sürgün ve göç yönünden ele aldığı anlaşılmaktadır. Hatta Aksoy’un eserindeki anlatılarda Çerkeslerin olayı adlandırmadaki ifadelerde göç kavramının sıklık derecesi nispeten fazla olsa da genel eğilimin “sürgün” yönünde olduğu anlaşılmaktadır. Olayın tarifinde “göç” hafif bulunmakta “soykırım” ise aşırı yorum olarak görülmektedir.

Diğer yandan sürgün olgusunun travmatik yönü Çerkes diasporik kimliğinin inşasında önemli bir rol oynadığını da kabul etmek gerekir. Göç adlandırması kimliğin kaybına, soykırım da marjinalleşmesine neden olacağı kaygılarının da unutulmaması gerekir.

Kaynakça

- Abrec, A. (1990). Size bir ay süre tanıyorum, Çev.: Cevdet Hapı, *Kafdağı Dergisi*, Sayı: 43-46 Ağustos1990-Ocak 1991.
- Aksoy, E. (2018). *Benim adım 1864: Çerkes hikâyeleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aksoy, Z. (2018). Çerkes sürgünü hikayelerinde kimliğin inşası, *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi* (31) , 62-76 . DOI: 10.17829/turcom.459552
- Argun, Y. G. (1990). *Abhazya’da yaşam ve kültür*, Çev.: H. Ersoy-Y. Karadaş, İstanbul: Nart Yay.
- Aslan, C. (2019). ‘Benim Adım 1864: Çerkes Hikâyeleri’ Eserinde Çerkes Sürgünü Üzerine Sosyolojik Notlar, *Sosyoloji Notları*, 3 (1), 39-60 .
- Aslan, C. (2006). “Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü”. *Uluslar Arası Suçlar ve Tarih Dergisi*, Cilt(1), 103-154.
- Aydemir, İ. (1988). *Göç: kuzey kafkasyalıların göç tarihi*, Ankara: Gelişim Matbaacılık.

- Berje, A. (2010). *Kafkasya dağlı halkların göçü ve kısa tarihi*, Çev.: M. Papşu, İstanbul: Çivi Yayınları.
- Berkok, İ. (1958). *Tarihte karkasya*, İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Berzeg, N. (1996). *Çerkes sürgünü: gerçek, tarihi ve politik nedenleri*. Ankara: Takav Matbaacılık.
- Bice, H. (1991). *Kafkasya'dan anadolu'ya göçler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No-65.
- Colarusso, J. (1991). Circassian Repatriation: When Culture is Stronger than Politics. *The World & I, Issue*. Washington D.C.: The Washington Times Publishing Corporation. 656-669.
- Çelik, O. (1992). *İngiliz belgelerinde türkiye ve karkasya*, Ankara: Gelişim Matbaası.
- Danışmend, İ. H.(1972). *İzahlı osmanlı tarihi kronolojisi*, Cilt-4. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Durhan, Ö. S. (2014). Tevfik Esenç and The Ubykh Language, *TDD/JofEL Summer/Winter Volume III, Issue 4-5*.
- Erkan, S. (2005). Sürgün olgusuna analitik yaklaşım ve çerkes sürgünü örneği, *Nart Dergisi*, Sayı (43), 9.
- Erkan, S. (1996). Kırım ve karkasya göçleri (1876-1908), Trabzon: Karadeniz Teknik Ün., Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Merkezi.
- Habiçoğlu, B.(1993). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul: Nart Yayıncılık.
- Kafdağı Dergisi*, Sayı: 43-46 (Ağustos1990-Ocak 1991) s.17.
- Kalmık, B. (1980). *Adıge devrim hareketi kabartay-balkar'da devrim mücadelesi*, Çev.: Cevdet Hapı. İstanbul: Nıbcıgu Yayınları.
- Karpat, K. (2004a). 21 Mayıs Sürgünü. *Nart Dergisi*. Sayı-21. Mayıs-Haziran.
- Karpat, K., (2004b). The Status of the Muslim Under European Rule: The Eviction and Settlement of the Cerkes. *Journal of Institute Minority Affairs*, Cilt.1, No.2.
- Karpat, K.(1980). The Eviction of the Circassian from Caucasus and the Balkans, and Their Stetlement in Syria. *'The Third International Conferance on the History of Bilad Al Sham'*. Amman: The University of Jordan.
- Kasumov, A. ve Kasumov, H. (1995). *Çerkes soykırımı*. Çev.: Orhan Uravelli. Ankara: Kaf-Der Yayınları
- Kekevi, S . (2018). “1948 Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme ve Ermeni “Soykırımı” İddialarının Analizi. *Ermeni Araştırmaları* , (61) , 233-270.

- Kumikov, T. (1992). Çerkeslerin Türkiye'ye Sürgünü, Nalçik: *Adıgı, Kültür ve Tarih Dergisi*, S.3.
- Kuşhabiyev, A. (2004). 21 Mayıs Sürgünü. *Nart Dergisi*, Sayı-21. Mayıs-Haziran.
- McCarthy, J. (1998). *Ölüm ve sürgün*. Çev.: Bige Umar. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Oxford Dictionary of English. (1998). Oxford: Oxford University Press.
- Papşu, M. (2013). Kafkasya: Çerkes Sürgünü. *Atlas* (Eylül Sayı: 246), 12-25.
- Papşu, M. (2004). *Vatanından uzaklara*. (der.) İstanbul: Çiviyazıları Yayınları
- Peneşu, A. (1993). Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması. *Sbornik Statey Molodih Uçyonih, Aspirantov* (Genç bilim adamları ve Araştırma Görevlilerinin Makaleleri Seçkesi) Çev.: Murat Papşu Maykop: Meotı Yayınevi.
- Pinson, M. (1972). Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili After the Crimean. *Etudes Balkaniques*. No:3.
- Pokshishevskiy, V. V. (1984). Geography of Prerevolutionary Colonization and Migration Processes in the North Caucasus. *Soviet Geography*, Cilt.xxv.
- PRSCET (1864). *Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey*. London: Printed by Harrison and Sons. 6 Haziran 1864.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve kafkas göçleri: 1856-1876*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 16. Dizi, Sayı. 75.
- Saydam, A. (1995). Freedom Movements in Northern Caucasia. *Eurasia Studies*, Cilt.2, No.1 . Spring.
- Shaw, S. J. ve E. Kural Shaw. (1983). *Osmanlı imparatorluğu ve modern türkiye*. Çev.: M. Harmancı, 2. C., İstanbul: E Yayınları.
- Sinha, V.N.P. and Ataullah M.D. (1987). *Migration- an interdisciplinary approach*, (First Edition), Delhi: Seema Publications.
- Şimşek, E. (2011). Milletlerarası Adalet Divanı'nın Soykırım Suçunun Önlenmesi Ve Cezalandırılmasına Dair Dava İle İlgili 8 Nisan 1993 Tarihli Kararı. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, Cilt 12, Sayı 1-2, Ocak 1992, 81-92.
- Tuganov, R. (2004). Rusya ve Avrupa Basınında Çerkes Sürgünü. Çev. Murat Papşu (der.), *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, içinde, İstanbul: Çivi Yazıları.
- Tutum, C. (1990). 1864 Göçü İle İlgili Bazı Belgeler. *Kafdağı*, Sayı 33-36, Ekim 1989-Ocak 1990.